

ΠΕΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

πολιτισμός
μετανάστευση
οργανισμοί
υγεία-πρόληψη
στενές διαπροσωπικές σχέσεις

Επιμέλεια
Παναγιώτης Σ. Κορδαύτης, Βασίλης Γ. Παυλοπουλος

Ατραπός

© 2006: Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ

Εξώφυλλο: Ιωάννα Δελφίνο
Διόρθωση: Τέτη Παλαιοθοδώρου

Κανένα τμήμα του βιβλίου αυτού δεν αναπαράγεται, δεν αποθηκεύεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοστυγραφικό και δεν μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανέναν τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ
Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
e-mail: info@atrapos-editions.gr
www.atrapos-editions.gr

Βιβλιοπωλεία

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
- Γαλατσίου 109, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2913608
- Ιακωβίδου 7, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2116869
- Κασομούλη 52, 117 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 9010244

Κεντρική διάθεση

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292
- Κιθαιρώνος 54, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292

ISBN 960-6622-83-5

Κοινωνικός στιγματισμός: Από τη σκοπιά του «θύτη» και του «θύματος»

Βασίλης Παυλόπουλος

Κοινωνικός στιγματισμός είναι η υποτίμηση της κοινωνικής ταυτότητας μιας ομάδας με κριτήριο ένα χονδροειδές χαρακτηριστικό, το οποίο αξιολογείται αρνητικά σε συγκεκριμένο πλαίσιο (Goffman, 1963). Πρόκειται για ένα είδος διάκρισης, δηλαδή άνισης αντιμετώπισης ατόμων ή ομάδων, με βάση κάποιο στερεότυπο. Τα στερεότυπα είναι σύνολα νεποιθήσεων που αφορούν τα προσωπικά χαρακτηριστικά μιας ομάδας ανθρώπων και αποτελούν τη βάση των προκαταλήψεων, δηλαδή μεροληπτικών στάσεων απέναντι σε άτομα ή ομάδες, με αρνητικό συνήθως (αν και όχι αποκλειστικά) περιεχόμενο (βλ. Γεώργας, 1995. Χατζή, 1999). Όπως προκύπτει από τους παραπάνω ορισμούς, τελικός στόχος του στιγματισμού δεν είναι το ατομικό γνώρισμα, αλλά η υποβάθμιση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου, δηλαδή του μέρους εκείνου της αυτοεικόνας του το οποίο προέρχεται από τις κοινωνικές κατηγορίες-ομάδες στις οποίες ανήκει.

Παρόλο που το κοινωνικό στίγμα επικεντρώνεται σε κάποιο εμφανές, κυρίαρχο γνώρισμα, ο ίδιος ο στιγματισμός είναι καθαρά κοινωνική διεργασία. Η επιλογή της ομάδας-στόχου, η αρνητική αιτιακή απόδοση του συγκεκριμένου γνωρίσματος, οι στάσεις και η συμπεριφορά απέναντι στα στιγματισμένα άτομα ποικίλλουν ανάλογα με τις συνθήκες, έτσι ώστε είναι δυνατόν να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχουν ομάδες που να βρίσκονται στο «απυρόβλητο» του στίγματος, έστω και υπό προϋποθέσεις. Ο κοινωνικός χαρακτήρας του στιγματισμού προκύπτει από το γεγονός ότι βασίζεται μάλλον στις *τρέχουσες πεποιθήσεις* για το γνώρισμα-στίγμα, παρά στο ίδιο το γνώρισμα. Δεν πρόκειται απλώς για απόκλιση, αλλά για «αρνητική» απόκλιση, όπως αυτή ορίζεται από την κυρίαρχη ομάδα. Επιπλέον, δεν αφορά μόνο ορισμένες μειονότητες που βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο (π.χ. μετανάστες, άστεγοι), αφού το στίγμα δεν έχουν αποφύγει κατά καιρούς

ακόμα και πολυπληθείς¹ ομάδες (π.χ. καπνιστές, γυναίκες κ.ά.) (βλ. Archer, 1985, για σχετική ανασκόπηση). Από κοινωνιοψυχολογική άποψη, η μειονότητα δεν λογίζεται με αριθμητικούς όρους, αλλά με κριτήριο τη μειωμένη κοινωνική ισχύ που διαθέτει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανισοτήτων, όπου ορισμένα άτομα ή ομάδες απειλούνται αναπόφευκτα με κοινωνικό αποκλεισμό (Tajfel, 1982).

Οι έρευνες για το στίγμα τις περισσότερες φορές επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. ψυχικά ασθενείς, φορείς του ιού HIV, παχύσαρκα άτομα). Ωστόσο, αυτό που μας ενδιαφέρει σε ένα επίπεδο αφάιρησης δεν είναι το αντικείμενο του στίγματος καθαυτό (θα μπορούσε να είναι δυνητικά οποιοδήποτε «αρνητικό» ατομικό χαρακτηριστικό), αλλά η *διαδικασία* του στιγματισμού, δηλαδή οι μηχανισμοί με τους οποίους απαξιώνονται συγκεκριμένα γνωρίσματα και όχι άλλα, καθώς και οι επιπτώσεις του για τα στιγματιζόμενα άτομα (τα «θύματα»), για την κυρίαρχη ομάδα (τους «θύτες») και για τις διομαδικές σχέσεις. Η κοινωνιοψυχολογική ανάλυση του στίγματος προτάσσει ένα εννοιολογικό πλαίσιο το οποίο κινείται σε τρεις άξονες: (α) τη διάκριση μεταξύ εσω-ομάδας και εξω-ομάδας, (β) τη διαμόρφωση της ταυτότητας σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο, και (γ) τις γνωστικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις απέναντι στο στίγμα (Heatherton, Kieck, Hebl & Hull, 2000). Στις επόμενες σελίδες η προσέγγιση του στίγματος γίνεται από τη σκοπιά της εξω-ομάδας, της εσω-ομάδας και των διομαδικών σχέσεων. Προηγουμένως, παρουσιάζονται οι προσπάθειες συστηματικής ταξινόμησης του στίγματος σε τύπους ή διαστάσεις και συζητώνται οι λόγοι ύπαρξης του κοινωνικού στιγματισμού με βάση τις λειτουργίες που αυτός επιτελεί.

Τύποι και διαστάσεις του στίγματος

Οι παλαιότερες έρευνες για το κοινωνικό στίγμα επιχειρήσαν να εντοπίσουν τύπους με κριτήριο το γνώρισμα που αποτελούσε τη βάση της διάκρισης. Έχουν αναφερθεί τρεις τέτοιοι τύποι (Goffman, 1963): (α) το *φυλετικό* στίγμα περιλαμβάνει γνωρίσματα που περνούν από γενιά σε γενιά (μέσω της κληρονομικότη-

1. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραβλέπουμε την αριθμητική διάσταση της δημιουργίας αρνητικών στερεοτύπων. Έχει βρεθεί ότι οι άνθρωποι μπορούν εύκολα να δημιουργήσουν «σπατηλές συνάψεις», δηλαδή λανθασμένες συσχετίσεις μεταξύ δύο μεταβλητών εξαιτίας και μόνο της αποκλίνουσας φύσης τους. Για παράδειγμα, η μειονοτική ταυτότητα και η εγκληματική συμπεριφορά ενδέχεται να συνδεθούν στην αντίληψη των μελών της ευρύτερης κοινωνίας επειδή και οι δύο συνιστούν «αποκλίσεις» που εμφανίζονται με χαμηλότερη συχνότητα απ' ό,τι η «νόρμα» (Schaller & Maass, 1989).

τας, αλλά και της κοινωνικοποίησης), όπως το χρώμα του δέρματος, η εθνική προέλευση ή το θρησκευτικό δόγμα, (β) το *σωματικό* στίγμα αναφέρεται σε κάθε είδους σωματική μειονεξία ή αναπηρία, και (γ) το *χαρακτηριολογικό* στίγμα επικεντρώνεται σε «αρνητικά» γνωρίσματα της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς, π.χ. ομοφυλοφιλία.

Χωρίς να απορρίπτουν τη χρησιμότητα των παραπάνω τύπων, οι νεότερες έρευνες προσεγγίζουν το κοινωνικό στίγμα από τη σκοπιά των διαστάσεων που είναι σημαντικές για τη μελέτη των αρνητικών κοινωνικών αποδόσεων και των τρόπων χειρισμού τους από τα άτομα. Σε μια ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, οι Crocker, Major και Steele (1998) αναλύουν εκτενώς δύο διαστάσεις του στίγματος: (α) την *ευλογοφάνεια* και (β) την *ικανότητα ελέγχου*.

Η *ευλογοφάνεια* αναφέρεται στο κατά πόσον το στίγμα είναι ορατό, ανιχνεύσιμο εξωτερικά ή μπορεί να παραμείνει κρυφό, εφόσον το άτομο το επιθυμεί. Η *ικανότητα ελέγχου* παραπέμπει στη διάκριση, εάν κανείς είναι υπεύθυνος για το πρόβλημα ή εάν είναι υπεύθυνος για τη λύση του προβλήματος. Ορισμένα άτομα θεωρούνται υπεύθυνα για την αρνητική τους κατάσταση, ενώ σε άλλες περιπτώσεις είναι κοινώς αποδεκτό ότι τα στιγματισμένα άτομα δεν έχουν τον έλεγχο της «μειονεξίας» τους. Προσοχή: η *αντιλαμβανόμενη* ικανότητα ελέγχου μιας κατάστασης δεν συμπλήρει απαραίτητως με την πραγματικότητα! Η παχυσαρκία συνιστά καλό παράδειγμα: η κοινή πεποίθηση ότι ο καθένας μας είναι σε θέση να ελέγχει την ποσότητα του φαγητού που καταναλώνει, παραβλέπει την πιθανότητα ύπαρξης γενετικών παραγόντων και αγνοεί επιδεικτικά την έμμεση κοινωνική πίεση που συχνά ασκείται στα άτομα όσον αφορά το life-style της διατροφής (κατανάλωση γλυκών, γρήγορου φαγητού κ.λπ.).

Η ευλογοφάνεια και η αντιλαμβανόμενη ικανότητα ελέγχου είναι σημαντικές διαστάσεις επειδή διαφοροποιούν τις επιπτώσεις του στίγματος στα άτομα, καθώς και τις στρατηγικές που αυτά υιοθετούν για την αντιμετώπισή του. Οι στάσεις της εξω-ομάδας προς τα στιγματισμένα άτομα αναμένεται να είναι πιο αρνητικές όταν θεωρηθούν τα ίδια ως κύριοι υπεύθυνοι για τη θέση τους (Weiner, Perry & Magnusson, 1988). Επίσης, αναμένεται ότι ένα άτομο που δεν έχει τη δυνατότητα να κρύψει το στίγμα του, θα βιώνει πιο έντονα τη λεγόμενη «απειλή του στερεοτύπου», δηλαδή το φόβο ότι οι άλλοι θα το αξιολογήσουν μεροληπτικά με βάση την απόκλισή του (Kahn, 2002). Άλλες διαστάσεις του στίγματος που έχουν μελετηθεί είναι η *κεντρικότητα* (πόσο σημαντικό είναι το στιγματιζόμενο χαρακτηριστικό για την ταυτότητα του ατόμου), ο *χρόνος έναρξης* και η *διάρκεια* του στιγματισμού, οι *αισθητικές ιδιότητες* του στίγματος (κατά πόσο η εμφάνισή του απωθεί τα άλλα άτομα, προκαλεί την αποστρόφη τους), η *επικινδυνότητα* στην

οποία θέτει το στίγμα τα άλλα άτομα (π.χ. μια μεταδοτική ασθένεια όπως το AIDS). Οι παραπάνω διαστάσεις επηρεάζουν τόσο την υποκειμενική βίωση του στίγματος όσο και την αντιμετώπιση των στιγματισμένων ατόμων από την εξω-ομάδα.

Λειτουργίες του στίγματος

Μια απάντηση στο απλοϊκό ερώτημα «γιατί υπάρχει ο κοινωνικός στιγματισμός» ξεκινάει από την αναδιατύπωση της ερώτησης: Με ποιους τρόπους, κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιους αποβαίνει «χρήσιμος» ο κοινωνικός στιγματισμός; Ποιες ατομικές και κοινωνικές ανάγκες εξυπηρετεί; Η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας μάς δίνει μερικές απαντήσεις.

Βελτίωση της αυτοεικόνας. Με την απαξίωση των μελών της εξω-ομάδας, το άτομο μπορεί να βελτιώσει την αυτοεκτίμησή του. Πρόκειται για μία σύγκριση «προς τα κάτω», όπου η διαπίστωση της υπεροχής συγκριτικά με άλλα άτομα, τα οποία βρίσκονται σε χειρότερη μοίρα, κάνει το άτομο να νιώθει ανώτερο. Η προσπάθεια μείωσης του κύρους της εξω-ομάδας τείνει να εμφανίζεται συχνότερα όταν το άτομο νιώθει να απειλείται η αυτοεκτίμησή του (Wills, 1981). Από το άλλο μέρος, η θεωρία αυτή δεν εξηγεί γιατί τα μέλη μιας ομάδας συνήθως συμφωνούν γύρω από τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το κοινωνικό στίγμα, ούτε γιατί μερικές φορές τα στιγματισμένα άτομα αποδέχονται με παθητικό τρόπο την υποβάθμισή τους. Επομένως, η βελτίωση της αυτοεικόνας συνιστά πιθανό αιτιολογικό παράγοντα του κοινωνικού στιγματισμού, αλλά όχι και επαρκή.

Αναβάθμιση της κοινωνικής ταυτότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel, 1981. Tajfel & Turner, 1986), η υποβάθμιση της εξω-ομάδας εξυπηρετεί τη βελτίωση της κοινωνικής ταυτότητας μάλλον, παρά της ατομικής. Η θεωρία αυτή προβλέπει τρεις στρατηγικές για τη διατήρηση θετικής κοινωνικής ταυτότητας, όταν αυτή τίθεται υπό απειλή: (α) Η *ατομική κινητικότητα* αναφέρεται στο πέρασμα από τη μία ομάδα σε άλλη, (β) η *κοινωνική δημιουργικότητα* αφορά στην αναζήτηση νέων τρόπων θετικής διάκρισης με ευέλικτο και δημιουργικό χειρισμό των κοινωνικών συγκρίσεων, και (γ) ο *κοινωνικός ανταγωνισμός* είναι ουσιαστικά η άμεση σύγκρουση με την εξω-ομάδα.

Από τις παραπάνω στρατηγικές, η κοινωνική δημιουργικότητα είναι η πλέον πρόσφορη, ιδιαίτερα όταν τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι μη διαπερατά και όταν η απευθείας αντιπαράθεση με την εξω-ομάδα κρίνεται ως αδύνατη ή επιζήμια. Η κοινωνική δημιουργικότητα μπορεί να επιτευχθεί είτε μεταφέροντας τη σύγκριση σε έναν τομέα όπου η εσω-ομάδα πραγματικά υπερέχει είτε διαστρε-

βλώνοντας τα χαρακτηριστικά των ομάδων προς θετική κατεύθυνση για την εσω-ομάδα και προς αρνητική κατεύθυνση για την εξω-ομάδα, ώστε η διομαδική σύγκριση να αποβεί τελικά θετική για την εσω-ομάδα (βλ. Χατζή, 1999). Και στις δύο περιπτώσεις, ο κοινωνικός στιγματισμός είναι σχεδόν αναπόφευκτη συνέπεια. Για παράδειγμα, η απόδοση αρνητικών χαρακτηρισμών όπως «τεμπέληδες», «απολίτιστοι» σε ομάδες μεταναστών, κάνει τους ντόπιους να νιώθουν πως οι ίδιοι είναι, κατά κάποιον τρόπο, πιο «εργατικοί» και πιο «πολιτισμένοι», αναβαθμίζοντας έτσι την εικόνα της δικής τους ομάδας.

«Νομιμοποίηση» του κοινωνικού συστήματος και μείωση των διομαδικών συγκρούσεων. Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν ταξικές και άλλες (οικονομικές, επαγγελματικές, εκπαιδευτικές κ.λπ.) ανισότητες. Ωστόσο, απαραίτητη συνθήκη για την επιβίωση της κοινωνίας είναι η μείωση των ταξικών συγκρούσεων και η διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας. Οι δύο αυτές αντιφατικές διαπιστώσεις υπηρετούνται καλύτερα εάν τα άτομα αποδεχθούν ότι οι κατεστημένες ανισότητες είναι δικαιολογημένες και, άρα, «νόμιμες». Σύμφωνα με τη θεωρία της *κοινωνικής κυριαρχίας* (Sidanius & Pratto, 1999), η μείωση της διομαδικής σύγκρουσης επέρχεται με τη δημιουργία τεχνητής συμφωνίας, σε ιδεολογικό επίπεδο, που επικυρώνει την υπεροχή ορισμένων κοινωνικών ομάδων έναντι άλλων. Αυτές οι ιδεολογίες εμφανίζονται ως αυταπόδεικτες αλήθειες, ενώ ουσιαστικά πρόκειται για «μύθους». Τέτοιος μύθος είναι η πεποίθηση ότι «στη ζωή κανείς παίρνει αυτό που του αξίζει». Ανάλογου περιεχομένου αντιλήψεις συναντάμε στην προτεσταντική ηθική περί ανταμοιβής της σκληρής εργασίας και σε χαρακτηριστικές συμπεριφορές της «αυταρχικής προσωπικότητας», όπως η υποχώρηση μπροστά στους φορείς εξουσίας και η επιθετικότητα απέναντι στους παραβάτες των νόμων (West & Levy, 2002).

Η νομιμοποίηση των ανισοτήτων επιτυγχάνεται, επίσης, με την υιοθέτηση στερεοτυπικών αντιλήψεων (Sidanius & Pratto, 1999). Για παράδειγμα, το θετικό στερεότυπο αναφορικά με το «μητρικό ένστικτο» δικαιώνει το αρνητικό στερεότυπο σχετικά με την ανεπάρκεια των γυναικών να αναλάβουν ηγετικές-διοικητικές θέσεις. Η παραπάνω θεώρηση εξηγεί με πειστικό τρόπο γιατί τα μέλη της στιγματισμένης ομάδας συχνά αποδέχονται την υποβάθμιση της κοινωνικής τους ταυτότητας.

Διαχείριση του υπαρξιακού άγχους. Σύμφωνα με μία προσέγγιση, ο κοινωνικός στιγματισμός προσδίδει στους «θύτες» μια κοσμοθεωρία που μειώνει το υπαρξιακό άγχος και δίνει νόημα στη ζωή τους (Solomon, Greenberg & Pyszczynski, 1991). Η επίγνωση της θνητότητας και η βίωση του πόνου συνιστούν συνεχή και έντονη απειλή για τον καθένα. Η απόρριψη, μέσω του στιγματισμού,

όσων είναι «διαφορετικοί» και ιδιαιτέρως όσων αποκλίνουν από την κοινωνική νόρμα, συμβάλλει στην τόνωση της αυτοπεποίθησης σχετικά με την ορθότητα της δικής μας θεώρησης του κόσμου. Πράγματι, έρευνες έχουν δείξει ότι τα άτομα τείνουν να είναι πιο απορριπτικά απέναντι σε αποκλίνουσες κοινωνικές ομάδες (π.χ. πόρνες) όταν τους υπενθυμίζεται η θνητή τους φύση (Solomon et al., 1991). Παρομοίως, τα άτομα με σωματική αναπηρία στιγματίζονται ενδεχομένως επειδή μας θυμίζουν την πρόοπτική του πόνου και του θανάτου, ενώ οι μετανάστες και οι πρόσφυγες φέρνουν μπροστά στα μάτια μας με σκληρό τρόπο μια κοινωνική «ανορθογραφία» που δυσκολευόμαστε να αποδεχθούμε ότι έχει λόγο ύπαρξης.

Στάσεις και συμπεριφορές της εξω-ομάδας

Πώς αντιμετωπίζουν τα μέλη της εξω-ομάδας τα στιγματισμένα άτομα; Τα κυριότερα ερευνητικά δεδομένα επικεντρώνονται σε τέσσερα σημεία: διεισδυτικότητα των αρνητικών στερεοτύπων που συνδέονται με το στίγμα, αμφιθυμία της εξω-ομάδας απέναντι στα στιγματισμένα άτομα, άγχος κατά τη διαπροσωπική επικοινωνία με στιγματισμένα άτομα και ασυμφωνία μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς των «θυτών»² απέναντι στα στιγματισμένα άτομα. Ειδικότερα:

Διεισδυτικότητα των στερεοτύπων που συνδέονται με το στίγμα. Είναι γεγονός ότι τις περισσότερες φορές παρατηρείται συμφωνία μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας (ακόμα και μεταξύ των ίδιων των στιγματισμένων ατόμων) γύρω από το ποια χαρακτηριστικά συνδέονται με την υποτίμηση της κοινωνικής ταυτότητας και ποια αρνητικά στερεότυπα αποδίδονται στα χαρακτηριστικά αυτά. Οι Crocker και συνεργάτες (1998) ανακεφαλαιώνουν ερευνητικά δεδομένα που δείχνουν ότι ήδη από μικρή ηλικία τα παιδιά μαθαίνουν να υποτιμούν όσους ανήκουν σε στιγματισμένες ομάδες, όπως οι μαύροι, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι υπέρβαροι, οι ομοφυλόφιλοι και οι μετανάστες. Αυτή η γνώση μεταδίδεται μέσω των φορέων κοινωνικοποίησης, ιδιαιτέρως δε των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Συνέπεια της μεγάλης διεισδυτικότητας των σχετικών με το στίγμα στερεοτυπικών

2. Ο χαρακτηρισμός «θύτες» για την εξω-ομάδα, δηλαδή τα μη στιγματισμένα άτομα, χρησιμοποιείται μάλλον καταχρηστικά και με επίγνωση του αδόκιμου του όρου. Δεν είναι σωστό να καταλογίσει κανείς συνειδητή πρόθεση στη διαδικασία στιγματισμού των «θυμάτων» από την εξω-ομάδα, εφόσον δείξαμε ήδη ότι πρόκειται για κοινωνικό φαινόμενο και όχι για ενδοατομική διαδικασία.

αντιλήψεων είναι ότι θεωρούνται ως έγκυρα γεγονότα και όχι ως κοινές πεποιθήσεις, με αποτέλεσμα να ενεργοποιούνται σχεδόν αυτόματα κατά τη διαπροσωπική επικοινωνία. Ακόμα κι όταν προσπαθούμε συνειδητά να αποφύγουμε τα στερεότυπα, η εγρήγορσή μας κάποια στιγμή αναπόφευκτα χαλαρώνει, έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει κανείς που να μην είναι δυνητικά ευάλωτος στον κοινωνικό στιγματισμό³.

Αμφιθυμία της εξω-ομάδας απέναντι στα στιγματισμένα άτομα. Έχει παρατηρηθεί ότι τα συναισθήματα απέναντι στα στιγματισμένα άτομα συχνά είναι αντικρουόμενα, π.χ. λύπη και οίκτος ταυτόχρονα με αποστροφή και περιφρόνηση. Μια ερμηνεία για την αμφιθυμία των μελών της εξω-ομάδας στηρίζεται σε αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές αξίες, όπως π.χ. η αξία της ισοτιμίας έναντι της αξίας του ατομικισμού (Katz, Wackenhut & Hass, 1986). Στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες, η ισότητα ευκαιριών και η κοινωνική δικαιοσύνη θεωρούνται τόσο σημαντικές, ώστε κατοχυρώνονται συνταγματικά. Συγχρόνως, γενική αποδοχή βρίσκουν οι αξίες της ατομικής ελευθερίας, της αυτοπραγμάτωσης και της καταξίωσης μέσω της σκληρής δουλειάς. Ενώ η αρχή της ισοτιμίας προκαλεί συμπόνια και αλληλεγγύη προς τα στιγματισμένα άτομα, λόγω του «ελαττώματός» τους, η αρχή του ατομικισμού συνδέεται με αρνητικά συναισθήματα απέναντί τους, εφόσον θεωρούνται υπεύθυνα για τη δυσμενή θέση τους. Έτσι, οι πρόσφυγες ίσως να γίνονται συμπαθείς εξαιτίας της δεινής οικονομικής τους κατάστασης, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να θεωρούνται εξαρτημένοι, άτολμοι ή τεμπέληδες εξαιτίας της «ανικανότητάς» τους να προσαρμοστούν στη χώρα υποδοχής. Η αμφιθυμία απέναντι στα στιγματισμένα άτομα, όταν υπάρχει, καθιστά τη συμπεριφορά των μελών της εξω-ομάδας εξαιρετικά ασταθή και απρόβλεπτη, με έντονες διακυμάνσεις και ακρότητες (π.χ. προσφορά ρούχων και τροφίμων για τους πρόσφυγες, αλλά και ρατσιστικές εκδηλώσεις εναντίον τους).

Άγχος κατά την επαφή με στιγματισμένα άτομα. Έχει παρατηρηθεί ότι η συμπεριφορά των μελών της εξω-ομάδας κατά την επαφή τους με στιγματισμένα άτομα χαρακτηρίζεται από υψηλό άγχος (Archer, 1985). Αυτό είναι εμφανές κατά τη λεκτική επικοινωνία (π.χ. επαφικά και επιτονικά φαινόμενα), αλλά και κατά τη μη λεκτική (π.χ. αποφυγή βλεμματικής επαφής, αυξημένη διαπροσωπική απόσταση). Εμφανή όμως δεν είναι τα αίτια του εκδηλούμενου άγχους της εξω-ομάδας, τα οποία μπορεί να οφείλονται τόσο σε αρνητική όσο και σε θετική στάση απέναντι στο στίγμα!

3. Κατά ειρωνικό τρόπο, η υιοθέτηση «πολιτικά ορθών» αντιρατσιστικών στάσεων μπορεί να αυξήσει τη ροπή προς το στιγματισμό, εφόσον ο αντιρατσιστής συνεχίζει να χρησιμοποιεί κοινωνικές κατηγορίες στις κρίσεις του και μάλιστα χωρίς να το συνειδητοποιεί (Μίτιλης, 1998).

Κατ' αρχάς, μία πηγή άγχους είναι η συναισθηματική αμφιθυμία προς τα στιγματισμένα άτομα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (Katz et al., 1986). Άλλη πηγή άγχους για τα μέλη της εξω-ομάδας, ιδιαίτερα στην περίπτωση που διατηρούν αρνητική στάση προς το στίγμα, είναι ο φόβος της απόρριψης, της αποκάλυψης των αρνητικών τους συναισθημάτων ή ακόμα και της ταύτισής τους με το στιγματισμένο άτομο από τρίτους. Παραδόξως(;), ακόμα και η ευνοϊκή διάθεση απέναντι στο στίγμα ενδέχεται να οδηγήσει τα μέλη της εξω-ομάδας σε αυξημένο άγχος στην προσπάθειά τους να αποφύγουν το στερεότυπο, ή αλλιώς να «συμπεριφερθούν φυσιολογικά», με βάση το κοινωνικά επιθυμητό (Hebl, Tickle & Heatherton, 2000).

Ασυμφωνία στάσεων-συμπεριφοράς της εξω-ομάδας. Στην έρευνα για τον κοινωνικό στιγματισμό καταγράφεται το εξής «παράδοξο»: ενώ παρατηρείται προοδευτική μείωση του εκφραζόμενου ρατσισμού από τη δεκαετία του '60 μέχρι τη δεκαετία του '80, η τάση για εκδήλωση φυλετικής προκατάληψης σε επίπεδο συμπεριφοράς παραμένει σταθερή (Crosby, 1984). Οι Crocker και συνεργάτες (1998) συνοψίζουν τα σημαντικότερα αίτια αυτής της ασυμφωνίας: (i) Τα άτομα ενδέχεται να δίνουν *ψευδείς αυτοαναφορές* σε έρευνες γνώμης, στην προσπάθειά τους να συμμορφωθούν με το κοινωνικά επιθυμητό, αντιρατσιστικό υπόδειγμα. Πράγματι, είναι γεγονός ότι οι έρευνες για τις στάσεις συνήθως χρησιμοποιούν ερωτηματολόγια, ενώ η μελέτη της προκατάληψης γίνεται κυρίως μέσω της πειραματικής μεθοδολογίας. (ii) Οι θεωρίες του «μοντέρνου» ρατσισμού ερμηνεύουν τις σχετιζόμενες με το στίγμα αρνητικές συμπεριφορές ως κατάλοιπο παλαιού τύπου κοινωνικοποίησης, όταν οι ρατσιστικές αντιλήψεις ήταν πιο διαδεδομένες, παρόλο που τα άτομα αυτά έχουν πλέον εσωτερικεύσει την πολιτικά ορθή πεποίθηση ότι ο ρατσισμός είναι κάτι το απορριπτέο. Έτσι, ο μοντέρνος ρατσισμός έχει αλλάξει τους παραδοσιακούς στόχους (π.χ. ομοφυλόφιλοι αντί μαύρων) και τις πρακτικές του (έμμεσος κοινωνικός αποκλεισμός και αποστέρηση ίσων ευκαιριών αντί της ευθείας απόρριψης). Η ιδιότυπη εσωτερική λογοκρισία («εγώ δεν είμαι ρατσιστής») που επιβάλλει αυτή η λανθάνουσα μορφή ρατσισμού, αποδυναμώνει κάθε προσπάθεια για αλλαγή και εξηγεί την αναντιστοιχία στάσεων-συμπεριφοράς (Μίτιλης, 1998). (iii) Η *αμφιθυμία* απέναντι στα στιγματισμένα άτομα, ενδεχομένως απόρροια αντικρουόμενων αξιών, μπορεί να ερμηνεύσει την απόσταση ανάμεσα στις προφορικές δηλώσεις και τις συμπεριφορές της εξω-ομάδας (Hebl et al., 2000). (iv) Κάποιες φορές, τα μέλη της εξω-ομάδας, στην ασυνείδητη προσπάθεια *υπεραναπλήρωσης* των αρνητικών τους συναισθημάτων, καταλήγουν να εκφράζονται με υπερβολικά θετικό τρόπο για τα στιγματισμένα άτομα, διευρύνοντας έτσι την απόσταση των λόγων από τη συμπεριφορά τους.

(ν) Το κοινωνικό άγχος κατά την επαφή με στιγματισμένα άτομα ίσως να δημιουργεί ασάφειες και ανακολουθίες στο λόγο και τη συμπεριφορά των μελών της εξω-ομάδας (Archer, 1985).

Ο στιγματισμός από τη σκοπιά της εσω-ομάδας

Στην ενότητα αυτή εξετάζεται το κοινωνικό στίγμα από τη σκοπιά των ίδιων των στιγματισμένων ατόμων. Συγκεκριμένα, αναπτύσσονται δύο θέματα: (α) οι επιπτώσεις του στίγματος στη ζωή των ανθρώπων αυτών, και (β) οι στρατηγικές αντιμετώπισης του στίγματος από τα μέλη της εσω-ομάδας, στην προσπάθειά τους για διατήρηση θετικής κοινωνικής ταυτότητας.

Επιπτώσεις του στίγματος

Δεν είναι εύκολο να συνοψίσει κανείς την εμπειρία των στιγματισμένων ατόμων σε λίγες γραμμές. Τα βιώματά τους διαφέρουν ανάλογα με τα ειδικά χαρακτηριστικά του στίγματος, περιλαμβάνουν δε τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά στοιχεία, ο συνδυασμός των οποίων διαμορφώνει τις στάσεις και τη συμπεριφορά των στιγματισμένων ατόμων.

Χαρακτηριστική της εμπειρίας του στιγματισμού είναι η διαρκής πιθανότητα ότι το άτομο ενδέχεται να γίνει στόχος προκατάληψης και διακρίσεων (Goffman, 1963). Ακόμα και όταν το στίγμα δεν είναι εξωτερικά ορατό, η απειλή της αποκάλυψης είναι πάντοτε παρούσα και επηρεάζει πολλαπλώς την καθημερινή ζωή του ατόμου. Σε πρακτικό επίπεδο, ο στιγματισμός θέτει εμπόδια στην πρόσβαση σε σημαντικούς πόρους επιβίωσης, όπως η εργασία. Είναι εντυπωσιακός ο όγκος των δεδομένων που δείχνουν τις διακρίσεις σε βάρος κοινωνικά στιγματισμένων ομάδων (π.χ. γυναικών, φυλετικών μειονοτήτων, παχύσαρκων, μεταναστών) στον επαγγελματικό τομέα, είτε πρόκειται για την εύρεση εργασίας είτε για τις δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης (Archer, 1985. Heatherton et al., 2000). Ανάλογα με το αντικείμενο του στιγματισμού, οι περιορισμοί μπορεί να εκτείνονται σε πολλούς βασικούς τομείς ταυτόχρονα, π.χ. εκπαίδευση, στέγαση, κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.

Η απειλή ενεργοποίησης του στιγματισμού θέτει το άτομο σε διαρκή ετοιμότητα. Πρόκειται για μια ιδιότυπη κατάσταση «συναγερμού», η οποία εντείνεται από το γεγονός ότι η συμπεριφορά των μελών της εξω-ομάδας απέναντι στα στιγματισμένα άτομα είναι απρόβλεπτη και δεν συμβαδίζει πάντα με τις προφορικές δηλώσεις τους. Η ανασφάλεια και η αμφισβήτηση είναι κάποτε αναπόφευ-

κτες. Η απόδοση αιτιότητας είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενη για τα στιγματισμένα άτομα. Η αρνητική συμπεριφορά των άλλων απέναντί τους μπορεί να οφείλεται σε προκατάληψη ή σε δική τους κατωτερότητα. Ακόμα και η θετική αντιμετώπιση από την εξω-ομάδα ίσως αποδοθεί σε υπεραναπλήρωση αρνητικής στάσης ή εκληφθεί ως μη ειλικρινής. Η υιοθέτηση εξωτερικής έδρας ελέγχου έχει εδώ λειτουργικό ρόλο: προστατεύει το στιγματισμένο άτομο από απειλές ενάντια στην αυτοαξία του, αλλά συγχρόνως του στερεί την αυτοεκτίμηση που θα κέρδιζε από την αναγνώριση των προσωπικών του επιτευγμάτων (Crocker et al., 1998).

Μια άλλη προέκταση της εγρήγορσης που συνεπάγεται η εμπειρία του στιγματισμού είναι η «απειλή του στερεοτύπου»⁴, δηλαδή ο φόβος των στιγματισμένων ατόμων ότι η ατομική συμπεριφορά τους θα ερμηνευτεί με βάση το σχετικό με το στίγμα στερεότυπο κι έτσι θα το επιβεβαιώσει (Kaehn, 2002). Ας δούμε το εξής υποθετικό παράδειγμα: ένα παιδί-μετανάστης ετοιμάζεται να απαντήσει σε μια ερώτηση του δασκάλου της τάξης. Το παιδί αυτό γνωρίζει ότι οι συμμαθητές του στο παρελθόν έχουν εκφραστεί υποτιμητικά για τη νοητική ικανότητα των μεταναστών. Επομένως, είναι πιθανό να σκεφτεί ότι τυχόν λανθασμένη απάντησή του θα ενισχύσει το στερεότυπο των συμμαθητών του – το χειρότερο, ίσως ο ήρωας του παραδείγματός μας αρχίσει να αμφιβάλλει μήπως οι συμμαθητές του έχουν δίκιο, ίσως αγχωθεί υπερβολικά και τελικά δώσει λάθος απάντηση, ώστε να κλείσει έτσι ιδανικά ο φαύλος κύκλος της αυτοεκπληρούμενης προφητείας...

Η σχολική επίδοση και η επίδοση σε τεστ δεξιοτήτων, γενικά, είναι από τους τομείς που υποσκάπτονται περισσότερο εξαιτίας του στίγματος, όπως προκύπτει από τα ερευνητικά δεδομένα (βλ. Crocker et al., 1998, για κριτική ανασκόπηση). Στην ελληνική πραγματικότητα, οι Motti-Stefanidi και συνεργάτες (2004) βρήκαν ότι, αφού αποκλειστούν άλλοι παράγοντες αντιξοότητας, η διαφορά στη σχολική επάρκεια μεταξύ γηγενών και Αλβανών εφήβων εξακολουθεί να είναι εμφανής σε βάρος των δεύτερων (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla, Takis, Papathanassiou & Masten, in press). Ευρήματα σαν το παραπάνω δεν

4. Ο όρος στην αγγλική γλώσσα είναι "stereotype threat" και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Steele και Aronson (όπως αναφέρεται στο Crocker et al., 1998). Ενώ η προηγούμενη έρευνα επικεντρωνόταν στο περιεχόμενο, τη διαμόρφωση και την αλλαγή των στερεοτύπων, η «απειλή του στερεοτύπου» μετέφερε το ενδιαφέρον στο ίδιο το άτομο-στόχο και εξετάζει πώς η αυτοεπίγνωση της αρνητικής ταυτότητας που του αποδίδεται, επηρεάζει διάφορες πτυχές της ψυχικής λειτουργίας του.

υπονοούν χαμηλότερο επίπεδο ικανότητας των στιγματισμένων ατόμων, αλλά αποδίδονται σε παράγοντες όπως η «απειλή του στερεοτύπου», ενώ κατ' άλλους αποτελούν παράπλευρη συνέπεια ορισμένων στρατηγικών για την αντιμετώπιση του στίγματος, όπως ο αποαυτοπροσδιορισμός (βλ. παρακάτω).

Από το άλλο μέρος, υπάρχουν ορισμένοι «μύθοι» γύρω από την εμπειρία του στιγματισμού. Ένας μύθος είναι ότι πολλά στιγματισμένα άτομα δεν έχουν επίγνωση της έκτασης και του μεγέθους της υποτίμησης της κοινωνικής τους ταυτότητας από την εξω-ομάδα. Οι έρευνες δείχνουν το αντίθετο: συχνά από μικρή ηλικία, τα μέλη πολλών κοινωνικά στιγματισμένων ομάδων γνωρίζουν ότι αποτελούν στόχο προκατάληψης και διακρίσεων (Archer, 1985. Kahn, 2002). Εξάλλου, χωρίς αυτή την επίγνωση δεν θα είχε νόημα η έννοια της «απειλής του στερεοτύπου».

Ένας άλλος διαδεδομένος μύθος είναι ότι τα στιγματισμένα άτομα αναμένεται οπωσδήποτε να έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση. Η αλήθεια είναι ότι η αρνητική κοινωνική ταυτότητα του στίγματος συνιστά, πράγματι, απειλή για την ατομική και τη συλλογική αυτοεκτίμηση (Archer, 1985. Goffman, 1963). Ωστόσο, αρκετές έρευνες δείχνουν ότι τα στιγματισμένα άτομα δεν ενσωματώνουν πάντοτε με παθητικό τρόπο τις αρνητικές αντιλήψεις της εξω-ομάδας. Αντιθέτως, ενεργοποιούν διάφορες στρατηγικές για να προστατεύσουν, να διατηρήσουν, ακόμα και να ανυψώσουν την αυτοεκτίμησή τους (Shih, 2004. Tajfel & Turner, 1986). Άλλοι ερευνητές απέτυχαν να επιβεβαιώσουν την υπόθεση ότι η αυτοεκτίμηση διαμεσολαβεί στη σχέση μεταξύ των κοινωνικών διακρίσεων και της ψυχικής υγείας και επισημαίνουν τις διαφορετικές επιπτώσεις του αντιλαμβανόμενου ρατσισμού στην αυτοεκτίμηση, σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο (Cassidy, O'Connor, Howe & Warden, 2004). Πράγματι, οι Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović και Masten (2006) βρήκαν ότι η αντιλαμβανόμενη αδικία σε βάρος του εαυτού, αλλά όχι σε βάρος της εθνικής ομάδας, αποτελεί παράγοντα επικινδυνότητας για την επάρκεια των Αλβανών εφήβων που φοιτούν σε ελληνικά σχολεία.

Η επίτευξη ικανοποιητικού επιπέδου ψυχολογικής λειτουργίας, παρά την ταυτόχρονη ύπαρξη πολλαπλής αντιξοότητας, χαρακτηρίζεται ως «ψυχική ανθεκτικότητα» (Masten, 2001). Συναφές είναι το μοντέλο της «ενδυνάμωσης», το οποίο δίνει έμφραση στη θωράκιση του ατόμου με την ανάπτυξη δεξιοτήτων και την παροχή ψυχοκοινωνικών πόρων (Shih, 2004). Οι προσεγγίσεις αυτές προέρχονται από το χώρο της Θετικής Ψυχολογίας και υπενθυμίζουν ότι πολλά από τα άτομα που ανήκουν σε ομάδες υψηλού κινδύνου καταφέρνουν παρ' όλα αυτά να προσαρμόζονται επαρκώς. Η μελέτη των ατόμων αυτών μπορεί να μας διδάξει πολλά για τους τρόπους αντιμετώπισης του στίγματος.

Στρατηγικές αντιμετώπισης του στίγματος

Πώς αντιδρούν τα στιγματισμένα άτομα στην εμπειρία του στίγματος; Έχουν μελετηθεί εκτενώς τρεις στρατηγικές (με την επισήμανση ότι δεν είναι απαραίτητως οι σπουδαιότερες ή οι μοναδικές): οι αιτιακές αποδόσεις της προκατάληψης, οι κοινωνικές συγκρίσεις και η ψυχολογική αποδέσμευση - αποαυτοπροσδιορισμός.

Αιτιακές αποδόσεις της προκατάληψης. Το γεγονός ότι τα στιγματισμένα άτομα βιώνουν, γενικά, περισσότερες αρνητικές εμπειρίες απ' ό,τι τα μη στιγματισμένα συνιστά απειλή για την ατομική τους αυτοεκτίμηση (Goffman, 1963. Kahn, 2002). Μια αμυντική τακτική, η οποία αντανακλά ως ένα βαθμό και την πραγματικότητα, είναι η απόδοση της αιτιότητας των αρνητικών εμπειριών στα στερεότυπα και την προκατάληψη της εξω-ομάδας (π.χ. οι μετανάστες μπορεί να ρίξουν το φταίξιμο για την ανεργία τους στη ρατσιστική στάση των Ελλήνων). Ωστόσο, οι έρευνες δείχνουν ότι τα στιγματισμένα άτομα δεν είναι πάντα πρόθυμα να αποδώσουν τα αίτια των αρνητικών εμπειριών στην εναντίον τους προκατάληψη, και τούτο γιατί η τακτική αυτή έχει σημαντικό ψυχολογικό κόστος για την προστασία της ατομικής αυτοεκτίμησης που προσφέρει (Major, Quinton & Schmader, 2003). Μάλιστα, όταν το στιγματισμένο άτομο ερωτηθεί σε προσωπικό επίπεδο (και όχι για την εσω-ομάδα γενικά), ίσως φτάσει σε σημείο ακόμα και να αρνηθεί την εις βάρος του προκατάληψη, επειδή αυτή η στρατηγική υποβαθμίζει τη συλλογική του αυτοεκτίμηση και μειώνει την αντιλαμβανόμενη δυνατότητα προσωπικού ελέγχου της κατάστασής του (Crosby, 1984). Αντίθετα, η αιτιακή απόδοση των αρνητικών εμπειριών αναμένεται να επικεντρωθεί στα στερεότυπα και την προκατάληψη όταν το στίγμα είναι μη ελεγχόμενο και όταν το στιγματισμένο άτομο ταυτίζεται έντονα με την εσω-ομάδα.

Τα στιγματισμένα άτομα αναγνωρίζουν ευκολότερα την προκατάληψη απέναντι στην ομάδα τους, γενικά, παρά απέναντι στα ίδια, προσωπικά. Μια ερμηνεία για το εύρημα αυτό βασίζεται στις θεωρίες επεξεργασίας των πληροφοριών: είναι πιο δύσκολο να συγκεντρώσει κανείς αποδείξεις για συστηματική προκατάληψη απέναντι σε ένα άτομο, παρά απέναντι σε μια ομάδα ατόμων, εφόσον τα πιθανά αίτια της ατομικής συμπεριφοράς παρουσιάζουν μεγαλύτερη διακύμανση απ' ό,τι τα πιθανά αίτια της ομαδικής συμπεριφοράς (Crosby, 1984). Σύμφωνα με μια άλλη ερμηνεία, η απόδοση της αιτιότητας στην προκατάληψη της εξω-ομάδας είναι ωφέλιμη για τη στιγματισμένη ομάδα, εφόσον έτσι της αναγνωρίζεται το δικαίωμα, π.χ., να διεκδικήσει αλλαγή της νομοθεσίας ή να κατοχυρώσει θεσμικά κάποια ευνοϊκή μεταχείριση. Παράλληλα, η άρνηση της προκατάληψης σε ατομικό επίπεδο προστατεύει την ατομική αυτοεκτίμηση των στιγματισμένων ατόμων και διατηρεί άθικτο το αίσθημα ελέγχου της προσωπικής τους ζωής (Crocker et al., 1998).

Κοινωνικές συγκρίσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, η σύγκριση με άλλα άτομα ή ομάδες είναι βασικός τρόπος διαχείρισης της αυτοεικόνας και διατήρησης ενός ικανοποιητικού επιπέδου αυτοεκτίμησης (Tajfel, 1981. Tajfel & Turner, 1986). Παρόλο που τα στιγματισμένα άτομα φαίνονται εκ των προτέρων ευάλωτα σε τέτοιες συγκρίσεις (εφόσον μάλιστα έχουν επίγνωση της υποβαθμισμένης κοινωνικής τους ταυτότητας και των προκαταλήψεων σε βάρος τους), ωστόσο δεν είναι παθητικά θύματα των περιστάσεων, αλλά επιδιώκουν συγκρίσεις που να αποβαίνουν ευνοϊκές για την αυτοεκτίμησή τους. Οι συγκρίσεις αυτές γίνονται είτε σε ατομικό επίπεδο (με μέλη της εσω-ομάδας ή της εξω-ομάδας) είτε σε ομαδικό επίπεδο (με εξω-ομάδες).

Όσον αφορά στην προσωπική τους ταυτότητα, τα στιγματισμένα άτομα τείνουν να αποφεύγουν τη σύγκριση «προς τα πάνω» και περιορίζονται σε κοινωνικές συγκρίσεις με άλλα στιγματισμένα άτομα (π.χ. ένας μετανάστης μαθητής θα συγκρίνει την επίδοσή του με αυτή των μεταναστών συμμαθητών του και όχι με την επίδοση των ελληνόπουλων). Αυτό συμβαίνει, καταρχήν, λόγω της χωρικής εγγύτητας και της ψυχολογικής ομοιότητας με τα μέλη της εσω-ομάδας, καθώς και για λόγους αυτοπροστασίας (Wills, 1981). Τα μέλη της εξω-ομάδας βρίσκονται σε *de facto* πλεονεκτική θέση, ενώ επίσης διαφέρουν τόσο πολύ από τα στιγματισμένα άτομα, ώστε μια πιθανή μεταξύ τους σύγκριση θα ήταν δύσκολο να βρει κάποιο κοινό σημείο αναφοράς. Άλλη παράμετρος που επηρεάζει την επιλογή του ατόμου-«στόχου» έχει να κάνει με το αίσθημα ελέγχου πάνω στο αντικείμενο της σύγκρισης (Tajfel, 1982). Έτσι, τα στιγματισμένα άτομα αποφεύγουν συγκρίσεις με μέλη της εξω-ομάδας όταν το αντικείμενο της σύγκρισης είναι μη ελεγχόμενο (π.χ. χώρα καταγωγής), εφόσον δεν μπορούν να παρέμβουν για να τροποποιήσουν το αποτέλεσμα.

Η σύγκριση σε ομαδικό επίπεδο ενεργοποιεί την κοινωνική, παρά την ατομική, ταυτότητα της στιγματισμένης ομάδας (Tajfel & Turner, 1986) και είναι πιο απειλητική, για ευνόητους λόγους. Όπως προβλέπει η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, τα στιγματισμένα άτομα ενδέχεται να μεταφέρουν το επίπεδο της σύγκρισης με την εξω-ομάδα σε ένα νέο τομέα, όπου η μεταξύ τους διαφορά είναι ευνοϊκή γι' αυτά («οι μετανάστες εργάτες είναι πιο δυνατοί και πιο σκληροτράχηλοι από τους Έλληνες εργάτες»). Κάποιες φορές η στρατηγική της «κοινωνικής δημιουργικότητας» μπορεί να οδηγήσει στην επιλογή μιας άλλης στιγματισμένης ομάδας ως «στόχου» σύγκρισης («καλύτερα μετανάστης παρά ανάπηρος»). Επιπλέον, η ταυτόχρονη εστίαση σε πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες (π.χ. μετανάστης, άνδρας, εργάτης, πατέρα) διευρύνει τις πηγές άντλησης πιθανών θετικών όψεων της αυτοεικόνας του ατόμου όταν αυτή απειλείται (Shih,

2004). Συμπερασματικά, η διαδικασία της κοινωνικής σύγκρισης δεν είναι καθόλου καταδικαστική για τα στιγματισμένα άτομα, όπως αφελώς θα περίμενε κανείς. Ακόμα και οι μη ευνοϊκές συγκρίσεις μπορεί να λειτουργήσουν θετικά για την κοινωνική ταυτότητα χάρη στο δημιουργικά επιλεκτικό χαρακτήρα τους.

Ψυχολογική αποδέσμευση και αποαυτοπροσδιορισμός. Ο όρος «ψυχολογική αποδέσμευση» αναφέρεται στην αρχική αντίδραση του ατόμου να αποσυνδέσει την αυτοεκτίμησή του από τις συνέπειες μιας αρνητικής, σχετιζόμενης με το στίγμα, εμπειρίας· ενώ ο «αποαυτοπροσδιορισμός» δηλώνει μια μακροπρόθεσμη στρατηγική προσαρμογής όπου το άτομο επιλέγει να απορρίψει το μέρος της προσωπικής του ταυτότητας που σχετίζεται με το στίγμα, από τη διαδικασία υπολογισμού της αυτοεκτίμησής του (βλ. Crocker et al., 1998). Και στις δύο περιπτώσεις, η υποβάθμιση της σπουδαιότητας ενός τομέα που δεν ευνοεί την κοινωνική σύγκριση προστατεύει το άτομο από το αρνητικό συναίσθημα και την υποτίμηση της ταυτότητάς του, ατομικής και κοινωνικής. Για παράδειγμα, ένα παιδί-μετανάστης που δεν τα πάει καλά στο σχολείο μπορεί να αποφασίσει ότι η σχολική επίδοση δεν είναι σημαντικό κριτήριο αξιολόγησης του εαυτού του και να στραφεί, ενδεχομένως, σε τομείς όπου τα καταφέρνει καλύτερα (π.χ. αθλητισμό). Είναι προφανή τα οφέλη αυτής της τακτικής για τη διατήρηση μιας θετικής αυτοεικόνας. Επίσης, η ψυχολογική αποδέσμευση και ο αποαυτοπροσδιορισμός ενεργοποιούνται όταν το στιγματισμένο άτομο βιώνει την «απειλή του στερεοτύπου», οπότε ανακουφίζεται από το άγχος και την ανασφάλεια που η κατάσταση αυτή συνεπάγεται.

Πότε η προσωρινή κατάσταση της ψυχολογικής αποδέσμευσης μετατρέπεται σε μακροχρόνιο αποαυτοπροσδιορισμό; Αυτό πιθανώς εξαρτάται από τις διαστάσεις του στίγματος, όπως η ευλογοφάνεια και η ικανότητα ελέγχου (Shih, 2004). Όταν το στίγμα μπορεί να παραμείνει κρυφό ή/και όταν το άτομο θεωρείται ότι έχει τη δυνατότητα να ελέγξει τις αρνητικές επιπτώσεις του, η απόρριψη του συγκεκριμένου μέρους της αυτοεκτίμησής που συνδέεται με το στίγμα θα έχει μάλλον προσωρινό χαρακτήρα. Σε αντίθετη περίπτωση, η αντιλαμβανόμενη αδυναμία χειρισμού της κατάστασης ίσως οδηγήσει σε αποαυτοπροσδιορισμό.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σοβαρό τίμημα στις δύο παραπάνω, κατά τα άλλα αποτελεσματικές, στρατηγικές. Η αποσύνδεση ενός τομέα από την αυτοεκτίμησή του ατόμου καταλήγει αναπόφευκτα σε υποβάθμιση της σημασίας του και, άρα, σε μειωμένη κινητοποίηση. Η απουσία κινήτρων παγιώνει μια αρνητική κατάσταση, εφόσον το άτομο είναι δύσκολο να ενεργοποιηθεί εκ νέου για να βελτιώσει την επίδοσή του. Ένας μαθητής με χαμηλή σχολική βαθμολογία, ο οποίος έχει αποφασίσει ότι δεν τον ενδιαφέρουν τα μαθήματα, είναι μάλλον απίθανο ότι θα πιέσει τον εαυτό του να προσπαθήσει περισσότερο για να επιτύχει καλύτερη επίδοση.

Διαπιστώνουμε ότι η αντιμετώπιση του στίγματος από τα άτομα κάθε άλλο παρά πάθητική είναι. Δεν είναι, επίσης, «παθολογική». Αντιθέτως, οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα στιγματισμένα άτομα έχουν προσαρμοστικό χαρακτήρα και δεν διαφέρουν από τις στρατηγικές των μη στιγματισμένων ατόμων, όταν θεωρούν ότι η ταυτότητά τους απειλείται. Η επιλογή στρατηγικής εξαρτάται από παράγοντες όπως ο βαθμός ταύτισης με την εσω-ομάδα, το αίσθημα δυσαρέσκειας εξαιτίας της αντιλαμβανόμενης διάκρισης, το επίπεδο ενεργοποίησης της κοινωνικής σύγκρισης (ενδο-ομαδικό ή διομαδικό) και το αίσθημα επάρκειας για τη λήψη ατομικής ή συλλογικής δράσης (Χρυσόχοου, 2005). Επομένως, δεν υπάρχει μια ιδανική στρατηγική που να αποδίδει καλύτερα από τις άλλες. Η αποτελεσματικότητά τους ποικίλλει σε αλληλεπίδραση με την κοινωνική κατάσταση που τις ενεργοποιεί και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του στίγματος.

Κοινωνικό στίγμα και διομαδικές σχέσεις

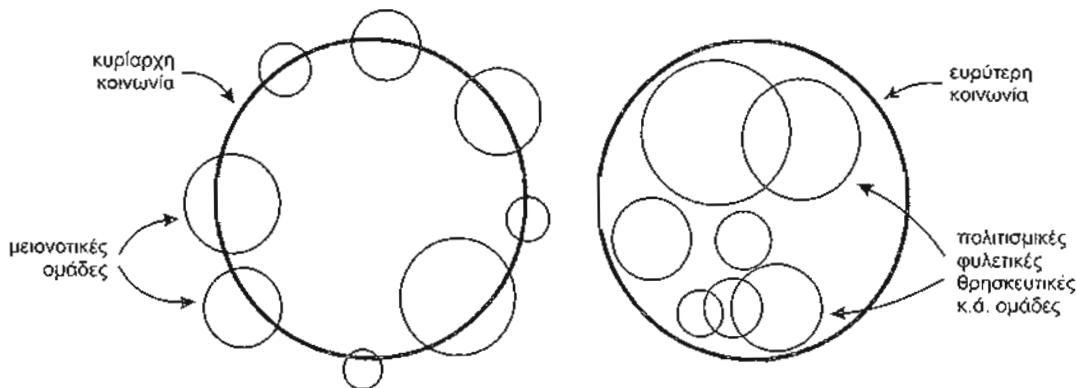
Οι αρνητικές επιπτώσεις του στίγματος στις διομαδικές σχέσεις είναι εμφανείς και κυμαίνονται από την απλή αμηχανία και το κοινωνικό άγχος μέχρι την ενίσχυση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων (Archer, 1985. Goffman, 1963. Hebl et al., 2000). Τα ευρήματα αυτά είναι συμβατά με την υπόθεση της επαφής (Allport, 1954), η οποία προβλέπει ότι η απλή επαφή όχι μόνο δεν οδηγεί σε μείωση των στερεοτύπων, αλλά ενδέχεται ακόμα και να επιδεινώσει τις διομαδικές σχέσεις.

Ωστόσο, η διομαδική επαφή *μπορεί* να έχει θετικές συνέπειες κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Οι Smith και Bond (2005) αναλύουν μια σειρά τέτοιων προϋποθέσεων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται πολιτισμικές (π.χ. πολιτισμική εγγύτητα) και πολιτικές (π.χ. επίσημη πολιτική των κρατικών φορέων) παράμετροι. Στην Ελλάδα, οι Γεώργας και Παπαστυλιανού (1993) έδειξαν ότι οι παλιννοστούντες που υιοθέτησαν την τακτική προσαρμογής της αφομοίωσης είχαν την τάση να αποδίδουν στους Έλληνες θετικότερα στερεότυπα, συγκριτικά με τους συμπατριώτες τους, ενώ το αντίστοιχο δεν επιβεβαιώθηκε για όσους επέλεξαν την τακτική της εναρμόνισης. Επικεντρώνοντας στις κοινωνικές παραμέτρους, ο Hewstone (1996) προτείνει ότι η επαφή μεταξύ των στερεοτυποποιημένων ατόμων και των μελών της εξω-ομάδας πρέπει να γίνεται σε καθεστώς συνεργασίας, να είναι ισότιμη και να εξασφαλίζει τις αναγκαίες συνθήκες, όσον αφορά τη συχνότητα και τη διάρκεια, για ουσιαστική γνωριμία σε διαπροσωπικό επίπεδο. Επιπλέον, επισημαίνεται η ανάγκη για θεσμική και

κοινωνική (νομική, οικονομική, εκπαιδευτική) υποστήριξη της στιγματισμένης ομάδας· ενώ, σύμφωνα με το μοντέλο των «υποτύπων», η διασπορά μη επιβεβαιωτικών πληροφοριών σε πολλά μέλη της στερεοτυποποιημένης ομάδας είναι δυνατόν να οδηγήσει σε αλλαγή των στερεοτύπων και μείωση των προκαταλήψεων. Αυτό συμβαίνει επειδή έτσι αποφεύγεται η δημιουργία ισχυρών επιμέρους κατηγοριών (υποτύπων), εφόσον μάλιστα χρησιμοποιηθεί μικρός αριθμός υποδειγμάτων (Χατζή & Hewstone, 1999).

Μια διάκριση που γίνεται στη βιβλιογραφία αφορά τις σχέσεις με μέλη της εσω-ομάδας έναντι της εξω-ομάδας (Ward, Bochner & Furnham, 2001). Στην έρευνα για τη μετανάστευση έχει βρεθεί ότι τα μέλη της εσω-ομάδας μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό ψυχοκοινωνικό πόρο, παρέχοντας υλική και συναισθηματική στήριξη και αποτελώντας σταθερό σημείο αναφοράς για κοινωνικές συγκρίσεις. Από το άλλο μέρος, η υπερβολική εξάρτηση από την εσω-ομάδα εμποδίζει τους μετανάστες να αναπτύξουν σχέσεις με μέλη της ευρύτερης κοινωνίας και να εμπλουτίσουν το ρεπερτόριο των κοινωνικών δεξιοτήτων τους μέσω της πολιτισμικής μάθησης. Από το άλλο μέρος, η έκβαση της επαφής με την εξω-ομάδα εξαρτάται από παράγοντες όπως η συχνότητα της επαφής, τα κίνητρα και το καθεστώς διομαδικής ισοτιμίας (Ward et al., 2001).

Το Σχήμα 1 προέρχεται από την έρευνα για τον επιπολιτισμό (Berry, 1997) και περιγράφει δύο μοντέλα των διομαδικών σχέσεων που ανακεφαλαιώνουν, κατά κάποιον τρόπο, τη συζήτηση για το θέμα αυτό. Είναι φανερό ότι το *πολυπολιτισμικό* μοντέλο, το οποίο συνεπάγεται τη διατήρηση των σχέσεων με μέλη της εξω-ομάδας και της εσω-ομάδας, καθώς και την υιοθέτηση αντίστοιχων πρακτικών από τους κοινωνικούς φορείς, εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό τις προϋ-

Σχήμα 1. Μειονοτικό μοντέλο (αριστερά) και πολυπολιτισμικό μοντέλο (δεξιά) για την περιγραφή των διομαδικών σχέσεων (Πηγή: Berry, 1997).

ποθέσεις για θετική έκβαση της διαμαδικής επαφής. Αντίθετα, το *μειονοτικό* μοντέλο θέτει ένα δίλημμα του τύπου: αφομοίωση ή διαχωρισμός/περιθωριοποίηση, όπου τα στερεότυπα και οι διακρίσεις βρίσκουν γόνιμο έδαφος για να οδηγήσουν σε στιγματισμό.

Η σημασία τού να είναι κανείς διαφορετικός και η ανάγκη για πολιτισμική ενσυναίσθηση αποτελούν βασικούς άξονες στα προγράμματα συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας ατόμων που απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό, όπως οι μειονότητες και οι μετανάστες (Γιωτσίδη & Σταλίκας, 2004). Η κατανόηση των αρχών της πολυπολιτισμικότητας οδηγεί στο σχεδιασμό παρεμβάσεων που δεν περιορίζονται στη μονόπλευρη ενδυνάμωση των μειονοτικών ομάδων, αλλά επιπλέον διερευνούν τη δυνατότητα της ευρύτερης κοινωνίας να αποδεχθεί και να ενσωματώσει τα άτομα αυτά παρέχοντάς τους ευκαιρίες για εργασία, ανάπτυξη της διαμαδικής επικοινωνίας και πρόσβαση σε υποστηρικτικά δίκτυα (Δικαίου, 1999). Προς την κατεύθυνση αυτή συγκλίνουν τα ερευνητικά δεδομένα που δείχνουν ότι η παρέμβαση σε ηγέτες γηγενείς μαθητές, με σκοπό την αλλαγή στάσεων και συμπεριφοράς απέναντι στους παλιννοστούντες συμμαθητές τους, μπορεί να οδηγήσει σε συνολική βελτίωση των διαμαδικών σχέσεων (Ντάλλα, 2000).

Αντί συμπεράσματος

Ο στιγματισμός είναι μια *κοινωνική* διαδικασία, παρόλο που φαίνεται να συνδέεται με ατομικά, συνήθως εξωτερικά εμφανή, χαρακτηριστικά. Επομένως, τα αίτια του πρέπει να αναζητηθούν σε κοινωνικές λειτουργίες και διαμαδικές διεργασίες, όχι σε ενδοατομικά φαινόμενα. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τη φύση και τη σημασία του στίγματος τόσο για την εξω-ομάδα όσο και για τα ίδια τα στιγματιζόμενα άτομα.

Οι επιπτώσεις του στιγματισμού κάθε άλλο παρά ομοιογενείς και μονοσήμαντες είναι. Εξαρτώνται από τις διαστάσεις του στίγματος και την αντιμετώπιση της εξω-ομάδας. Η αυτοεκτίμηση των στιγματισμένων ατόμων τίθεται υπό απειλή, αλλά δεν θίγεται οπωσδήποτε ανεπανόρθωτα. Αξιόλογη διακύμανση έχει παρατηρηθεί στην ευάλωτη στάση των στιγματισμένων ατόμων απέναντι στο στρες. Οι αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνική αλληλεπίδραση είναι εμφανείς περισσότερο για τη στιγματισμένη ομάδα, παρά για τα μέλη της εξω-ομάδας. Ωστόσο, σημειώνεται ότι το στίγμα στερεί και από τα μη στιγματισμένα άτομα τα οφέλη που θα μπορούσαν να αποκομίσουν από μια καλύτερης ποιότητας επικοινωνία με τα μέλη στιγματισμένων ομάδων.

Η κοινωνιοψυχολογική έρευνα έχει απομυθοποιήσει πολλές συγκεχυμένες πτυχές του στιγματισμού. Κυρίως έχει δείξει ότι δεν πρόκειται για ένα φαινόμενο που αφορά περιθωριακές μειοψηφίες, αφού, υπό προϋποθέσεις, ο καθένας μας μπορεί να αποτελέσει «στόχο» του. Επίσης, οι στρατηγικές αντιμετώπισης του στίγματος όχι μόνο δεν θεωρούνται παθολογικές αλλά είναι, εν πολλοίς, ίδιες με αυτές που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι όταν απειλείται η ταυτότητά τους. Η αποτελεσματικότητα των στρατηγικών αυτών δεν εξαρτάται μόνο από τα στιγματισμένα άτομα αλλά είναι κοινωνικό ζήτημα, δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, αποτελεί υπόθεση όλων μας.

Βιβλιογραφία

- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Archer, D. (1985). Social deviance. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *Handbook of social psychology* (3rd ed., Vol. 2, 743-804). New York: Random House.
- Berry, J. W. (1997). Individual and group relations in plural societies. In S. Grantose & S. Oskamp (Eds.), *Cross-cultural work groups* (pp. 17-35). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Γεώργας, Δ. (1995). *Κοινωνική ψυχολογία* (5η έκδ., Τόμ. Α' & Β'). Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Γεώργας, Δ., & Παπαστυλιανού, Α. (1993). *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Γιωτσίδη, Β., & Σταλίκας, Α. (2004). Η διαπολιτιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε πρόσφυγες: Ψυχοκοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές διαφορές. *Ψυχολογία*, *11*(1), 34-52.
- Cassidy, C., O'Connor, R., Howe, C., & Warden, D. (2004). Perceived discrimination and psychological distress: The role of personal and ethnic self-esteem. *Journal of Counseling Psychology*, *51*(3), 329-339.
- Crocker, J., Major, B., & Steele, C. (1998). Social stigma. In D. Gilbert, S. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 504-553). New York: McGraw-Hill.
- Crosby, F. (1984). The denial of personal discrimination. *American Behavioral Scientist*, *27*, 371-386.
- Δικαίου, Μ. (1999). Μειονοτικές ομάδες: Έρευνα και παρέμβαση στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. *Ψυχολογία*, *6*(2), 247-253.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Heatherton, T. F., Kleck, R. E., Hebl, M., & Hull, J. (2000). *The social psychology of stigma*. New York: Guilford.
- Hebl, M., Tickle, J., & Heatherton, T. (2000). Awkward moments in interactions between nonstigmatized and stigmatized individuals. In T. F. Heatherton, R. E. Kleck, M. Hebl & J. Hull (Eds.), *The social psychology of stigma* (pp. 273-306). New York: Guilford.
- Hewstone, M. (1996). Contact and categorization. Social-psychological interventions to change intergroup relations. In C. N. Macrae, C. Stangor & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 323-368). New York: Guilford.
- Kahn, S. R. (2002). Stereotyping from the perspective of perceivers and targets. In W. J. Lonner, D. L. Dinnel, S. A. Hayes & D. N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture* (Unit 15, Ch. 3), (<http://www.wvu.edu/~culture>), Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington, USA.
- Katz, I., Wackenhut, J., & Hass, R. (1986). Racial ambivalence, value duality, and behavior. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 61-90). San Diego, CA: Academic Press.
- Μίτιλης, Α. (1998). *Οι μειονότητες μέσα στη σχολική τάξη*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Major, B., Quinton, W., & Schmader, T. (2003). Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situational ambiguity. *Journal of Experimental Psychology*, 39, 220-231.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic. Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papathanassiou, A., & Masten, A. (in press). Immigration as a risk factor for adolescent adaption in Greek urban schools. In E. Schmitt-Rodermund, D. Strohmeier, W. Koops & C. Spiel (Eds.), *Immigrant youth in European countries: The manifold challenges of adaption*. *European Journal of Developmental Psychology*, special issue.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., & Masten, A. (2006, May). Perceived discrimination and academic resilience: A study of Albanian immigrant adolescents in Greece. Contribution to the symposium *Ethnic and racial minority adolescents: The challenges of being different*, convened by P. F. Titzmann & D. Strohmeier, 10th EARA Conference, Antalya, Turkey.
- Ντάλλα, Μ. (2000). *Στάσεις και συμπεριφορά Ελλήνων μαθητών προς τους Πόντιους και Βορειοηπειρώτες συμμαθητές τους: Ένα πρόγραμμα παρέμβασης*. Διδακτορική διατριβή, Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Schaller, M., & Maass, A. (1989). Illusory correlation and social categorization: Toward

- an integration of motivational and cognitive factors in stereotype formation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 709-721.
- Shih, M. (2004). Positive stigma: Examining resilience and empowerment in overcoming stigma. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591(1), 175-185.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. New York: Cambridge University Press.
- Smith, P., & Bond, M. H. (2005). *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία* (Επιστ. επιμ.: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1997).
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behaviour: The psychological functions of self-esteem and cultural world-views. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 24, pp. 93-159). San Diego, CA: Academic Press.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1982). The social psychology of minority groups. *Minority Rights Group Report*, 38, 3-19.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (2nd ed., pp. 7-24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Χατζή, Α. (1999). Δι-ομαδικές σχέσεις. Στο Σ. Βοσνιάδου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην ψυχολογία* (σσ. 97-112). Αθήνα: Gutenberg.
- Χατζή, Α., & Hewstone, M. (1999). Γνωστικά μοντέλα αλλαγής στερεοτύπων: Ο ρόλος της τυπικότητας των υποδειγμάτων. *Ψυχολογία*, 6(2), 213-220.
- Χρυσόχου, Ξ. (2005). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK: Routledge.
- Weiner, B., Perry R., & Magnusson, J. (1988). An attributional analysis of reactions to stigma. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 738-748.
- West, T., & Levy, S. R. (2002). Background belief systems and prejudice. In W. J. Lonner, D. L. Dinnel, S. A. Hayes & D. N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture* (Unit 15, Ch. 4), (<http://www.wvu.edu/~culture>), Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington, USA.
- Wills, T. A. (1981). Downward comparison principles in social psychology. *Psychological Bulletin*, 90, 245-271.